

KINCSES KATALIN MÁRIA

FRAKNÓI VILMOS RÁKÓCZI-KÉPEI

EGY 1903-BAN ELMONDOTT ÜNNEPI BESZÉD TANULSÁGAI*

II. Rákóczi Ferenc (1676–1735) politikai kultuszának egyik csúcspontja a Rákóczi-szabadságharc kezdetének 200. évfordulója volt 1903-ban, amikor valójában nem is a szabadságharc állott a megemlékezések középpontjában, hanem a fejedelem személye. Ekkorra Rákóczi a magyar szabadság szimbolikus alakjává vált, a sikertelen kuruc szabadságharc miatt bekövetkezett személyes tragédia, a politikai emigráció miatt pedig az elbukott hős helyett áldozattá, mártírrá, sőt szentté.¹ Arra, hogy ez miért következett be, már azok a kortársak is megkísérelték a válaszadást, akik a fejedelem neve elé a szent jelzőt maguk is odaírták. Közéjük tartozott Fraknói (1874-ig Frankl) Vilmos (1843–1924) katolikus püspök, történetíró is, aki *II. Rákóczy Ferenc vallásos élete és munkái* című, Budapesten 1903. december 15-én a Katolikus Körben tartott felolvasásán² az eszményített Rákóczit egyenesen a katolikus szentekre emlékeztető vonásokkal ruházta föl. Ily módon a Rákóczi-kultusz sajátos, katolikus „színezet” is kapott általa:³ Rákóczi gyakorlatilag egy „klasszikus” katolikus szentként jelenik meg az ünnepi beszédben, amikor a püspök kifejti, hogy „a katolikus egyház története nem mutat föl világi férfit, aki [nál]a a belső hitélet legfelsőbb irányának, az askézisnek irodalmi művelésében magasabb tökélyre emelkedett” volna.⁴ Fraknói, aki önmagát ekkor katolikus főpapi – és nem historikus – szerepben pozicionálta, beemelte az askézis motívumát az ekkorra már

* A tanulmány az Emlékezetkultúra az Antikvitástól a Modernitásig Kutatócsoport 20708B800 témaszámú, a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kara által finanszírozott pályázat keretében készült.

¹ Erről legutóbb ld. KINCSES Katalin Mária: Rákóczi szent neve és kultusza. In: *Hősök, mártírok, áldozatok, szentek*. Szerk. CSÍZY Katalin – HÓVÁRI János. Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan, Budapest, 2021. 233–246.

² A beszéd nyomtatott változatai: FRAKNÓI Vilmos: *II. Rákóczy Ferenc vallásos élete és munkái*. (Új kiadás.) Szent-István-Társulat, Budapest, 1906. (Első kiadása: uo., 1903. Tanulmányunkban a továbbiakban az 1906-os kiadásra hivatkozunk, a továbbiakban: FRAKNÓI, 1906.) – Az 1888-ban létrejött Kat(h)olikus Kör a katolikusok szociális összetartozását, anyagi és kulturális érdekeinek előmozdítását a politika kizárásával szolgáló társadalmi egyesület volt. 1946-ban oszlatták föl.

³ A Rákóczi-kultusz tudományos definíciójáról, annak komplex jelentéstartamáról legutóbb összefoglalóan ld. KINCSES Katalin Mária: *A Rákóczi-kultusz*. In: *Rákóczi Emlékkönyv*. Szerk. BÓDVAI András. Bethlen Gábor Alapkezelő Zrt., Budapest, 2021. (Második, átdolgozott kiadás.) 229–230.

⁴ FRAKNÓI, 1906. 4.

kialakult Rákócziról szóló kultikus narratívába, ami mindenképpen szükséges volt ahhoz, hogy a fejedelem kvázi szentté válhasson. Életvitele alapján ugyan nem volt az – hiszen, ha mást nem, politikusként és hadvezérként felkelést vezetett a fennálló törvényes hatalommal szemben, amit megkérdőjelezett –, azonban a bukás után felvállalta a bujdosás szent mártíromságát, lemondva világi hatalmáról és vagyonáról, ráadásul a bujdosását is megörökítő irodalmi műveiben, az *Emlékiratok* és a *Val-lomások (Confessio peccatoris)* lapjain saját maga alkotta meg mártírológiájának alapjait.

Fraknói Vilmos beszédében kifejtette azt is, hogy „Miként politikai missiója, szintúgy a vallásos buzgóság örökségképpen szállott” Rákóczira.⁵ – A misszionáriusokra vonatkozó áthalláson kívül felfigyelhetünk családi örökségének lényeges vonására, a vallásos hitre. Ha Rákóczi tehát a maga korában politikusként a felkelés alatt nem is válhatott szentté, de a családi örökségből származó vallásosság, a száműzetés éveinek élénk vallásos buzgósága miatt mégiscsak egy szent vonásait mutatta a beszédben. Ennek már voltak előzményei, jelei a fegyveres harc idején is, fedezi föl Fraknói eszmefuttatásában: eme vallásos buzgósága vezette ugyanis a fejedelmet akkor, midőn „Seregében a vallásosság szellemét honosította meg és élesztette”: ő volt az első az erdélyi fejedelmek között, tudjuk meg, aki a hadseregben minden ezrednél katolikus tábort lelkészek vagy szerzetesek alkalmazását határozta el.⁶ A vallási toleranciáról elhíresült II. Rákóczi Ferencnek a teljes kuruc hadsereg lelki gondozására kizárólag katolikus papokat delegálni szándékozó törekvése történelmietlen, forrásokkal nem igazolható kitaláció, ami egyértelműen Fraknói saját protestánsellenességének visszavetítését jelenti a Rákóczi-szabadságharc időszaka-ra. Mindezek alapján jól látható, hogy Fraknóit 1903-ban ünnepi beszéde elmondásakor nyilvánvalóan semmiképp sem a történeti hűséghez való ragaszkodás motiválta, amikor törekvéseit, életvitelét, intézkedéseit tekintve felruházta Rákóczit olyan tulajdonságokkal, amelyek őt elsősorban kegyes, buzgó, hithű katolikusként, továbbá a magyar szabadságharc áldozataként, mártírjaként, sőt szentjeként, nem pedig politikusként, diplomataként, hadvezérként láttatták. Sőt, Fraknói még továbbment buzgalmában, amikor valótlanul állította – az amúgy magát protestáns politikussal és katonai vezetőkkel körülvéve – Rákócziról, hogy „a protestáns felekezetek ellen leküzdhetetlen ellenszenvet látszik tanúsítani”.⁷

Fraknói Vilmos a Rákóczi-szabadságharc kitörésének 200. évfordulója kapcsán elmondott ünnepi beszédében nem a szabadságharc történeti felelevenítésére töreke-

⁵ Uo. 5.

⁶ Uo. 14–15.

⁷ Uo. 62.

dett, hanem Rákóczi kultikus alakjának felidézésére. Ebbéli igyekezetében, mint láttuk, teljes mértékben „megfeledkezett” arról, hogy tudósként tartozik/tartozna hallgatóságának a történeti hűséggel is. Fraknói szerepvállalásának az a tanulsága, hogy abban a kultikus beállítódás és a történeti hitelesség két teljesen különböző dimenzióban mozgott. Ez az oka annak, hogy egy, a valóságtól teljesen elrugaszkodott, katolikus szentre emlékeztető Rákóczi-képet vázolt fel.

Ez a viszonyulás azonban nem mindig jellemezte őt. A 200. évforduló előtt éppen három évtizeddel jelentette meg fő történeti művét, *A magyar nemzet története* című háromkötetes szintézist,⁸ benne a Rákóczi-szabadságharc történetjével és Rákóczi politikusportréjával, amelyben az ekkor még ifjú pályakezdő történész historikus koncepcióját fogalmazta meg az eseményekről.

FRANKNÓI VILMOS TUDOMÁNYOS ÁLLÁSPONTJA A RÁKÓCZI-SZABADSÁGHARCRA ÉS RÁKÓCZIRÓL

Előtanulmányok

A dualizmus korának első felében keletkezett nagy történeti összefoglalóknak, Szalay László (1813–1864) és Horváth Mihály (1809–1878) munkájának⁹ árnyékában húzódik meg Fraknói Vilmos háromkötetes monográfiája Magyarország történetéről, *A magyar nemzet története*, melyben a szerző a Rákóczi-szabadságharcnak és benne Rákóczinak mintegy 35 oldalt szentelt.¹⁰

Fraknói Vilmos a dualizmus kori magyar történetírás egyik legtermékenyebb, konzervatív alakja. Az egyháztörténetírónak elkönyvelt tudós munkásságának szisztematikus historiográfiai áttekintése azonban még várat magára.¹¹ Ezzel elsősorban a katolikus egyháztörténetírás adós, hiszen a széles pályáivet befutott Fraknói rendkívüli munkabírása és agilitása többek között igen nagyszámú és színvonalas egy-

⁸ FRANKL Vilmos: *A magyar nemzet története*. 1–3. füzet. Szent-István-Társulat, Pest, 1872–1873. (A továbbiakban: FRANKL, 1872–1873., valamint arra a kötetre hivatkozunk, amelyik a Rákóczi-szabadságharcról szól: FRANKL, 1873.)

⁹ SZALAY László: *Magyarország története*. I–IV. köt. Geibel Károly, Lipcse, 1852–1854. V–VI. köt. Lauffer és Stolp, Pest, 1857–1859. (Második kiadás: Pest, 1859–1866.) – HORVÁTH Mihály: *A magyarok története*. I–IV. köt. Pest, 1842–1846. A második, átdolgozott, bővített kiadás 1860–1863 között jelent meg 6 kötetben Pesten, a 3. kiadás pedig 1871 és 1873 között 8 kötetben jelent meg ugyanott.

¹⁰ FRANKL, 1872–1873. A Rákóczi-szabadságharcot áttekintő fejezetek a harmadik füzetben jelennek meg: 231–265, 288, 389.

¹¹ Egyedül pályakezdésének első, 1871-ig tartó szakaszát tárta fel RÖTTLER Ferenc: Fraknói Vilmos történetírói pályakezdése, 1861–1871. *Századok*, 1969/5–6. 1046–1076. (A továbbiakban: RÖTTLER, 1969.)

háztörténeti monográfiát és forráskiadványt eredményezett. Azonban az egyháztörténeti munkák mellett sokat köszönhet neki általában a történetírás is, különösen a középkorra vonatkozóan, talán elég, ha csak a magyar országgyűlések iratanyagának publikálására, Mátyás-kutatásaira, római forrásfeltáró eredményeire, valamint tudományszervezői munkásságára utalunk. 1879-től a Magyar Tudományos Akadémia titkára, 1889 és 1892 között annak másodelnöke, szintén 1879-től a múzeumok és könyvtárak országos főfelügyelője volt. Ő alapította 1892-ben a római magyar történeti intézetet, és többek között kivette részét a Rákóczi és bujdosótársai hamvainak felkutatását bonyolító hivatali munkából. Tudományos pályafutásának eredményei felülmúlják az egyházi tisztségei által megszabott feladatok teljesítésének eredményeit.¹² Mindemellett a kora újkori történetírásban is jelentős szerepe volt, mert nagy számban tárt fel és adott közre levéltári forrásokat.¹³ Legutóbb Romsics Ignác értékelte átfogóan történetírását,¹⁴ helyét a függetlenségi szemlélettel szemben álló aulikus és markánsan katolikus történetszemléletet képviselő historikusok között jelölve ki. Méltatása szerint a Rákóczi-kutató és Rákóczi politikai kultuszának fardhatatlan gerjesztője és ápolója, Thaly Kálmán (1839–1909) nemzedékéhez tartozott, akivel azonban nyílt vitába keveredett annak a jezsuitákat illető negatív elfogultsága miatt.

A magyar nemzet története Fraknói egyik korai műve, melynek alapkoncepcióját az állam és a katolikus egyház áldásos összefonódása adja. Fraknói kedvenc műfaja a történeti életrajz volt, s egész munkásságát áthatotta a konzervatív, katolikus és Habsburg-párti politikai és egyházpolitikai szemlélet. Bár nem volt nagy hatása a magyar történettudományra, és a mű megírásához sem tárt föl újabb levéltári forrásokat, de érdemel némi figyelmet eme első és egyetlen történeti összefoglalója, amely historikusi pályakezdésének egyik legfontosabb publikációja. Szempontunkból azért is fontos, mert mint utaltunk rá, a Rákóczi-szabadságharcról is megírta benne elképzeléseit.

A mű megírásának előzményeként meg kell említeni, hogy annak volt egy előképe, egy rendkívül fiatalon, 18 évesen írt összefoglaló, Fraknói Vilmos első tudományos közleménye, *A magyar nemzet műveltségi állásának vázlata az első fejedelmek korában*, Pesten, 1861-ben megjelent munkája. Ekkor körvonalazódott írói

¹² Az országgyűlési iratok kiadása terén szerzett érdemeire hívja föl a figyelmet: GUNST Péter: *A magyar történetírás története*. (Történelmi Kézikönyvtár.) Csokonai, Debrecen, 2000. (Javított kiadás.) 215. – Fraknói (Frankl) Vilmos 1878-tól nagyváradi kanonok, 1879-től szekszárdi címzetes apát volt, majd 1892-től lett címzetes püspök.

¹³ Uo. 218.

¹⁴ ROMSICS Ignác: *Clio bővületében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekin-téssel*. Osiris, Budapest, 2011. 130–132.

szándéka az 1848–49-es forradalmat és szabadságharcot követő megtorlások utáni politikai és művelődési viszonyokat is érintő konszolidációs időszak közéletben terjedő kívánsága kapcsán. Felmerült az igény ugyanis a szélesebb olvasói közeg számára szánt tudományos igényű munkákra. Rottler Ferenc, aki Fraknói pályakezdésének első szakaszát tárta fel mintegy öt évtizeddel ezelőtt, rámutatott, hogy a leendő püspök bölcsészkarai tanulmányai során észrevette: az 1850-es évek második felében a kibontakozó tudományos igényű történetírás a korábnál sokkal szélesebb olvasói közeget akart szerezni magának, a reformkor élénk szellemi és történelmi érdeklődése kezdett felelevenedni. Fraknói a népszerű munkák iránti igény kielégítését a tudományosság rovására tett engedménynek tekintette. Úgy vélte, nem ez a járható út, és mindennek az ellenkezőjét kell tenni: a szélesebb olvasóközönséget kell a szaktudomány színvonalára emelni, nem pedig a tudományos színvonalat leszállítani annak érdekében, hogy az eredményeket minél többen értsék.¹⁵ Ugyan a középkori magyar történelemre vonatkozóan, de már ekkor találkozott munkájának megírása során olyan kérdésekkel, mint a nemzet (natio) és a haza fogalma. Előtanulmányként áttekintette a 18–19. századi fontosabb európai történetírók köteteit is.¹⁶ Továbbá, ekkorra már elkülönültek számára az olyan vizsgálati szempontok, témák, mint az alkotmány, a törvényhozás, a had- és pénzügy, valamint a szellemi műveltség, sőt, az életmód és szokások kérdése is, ami úgy véljük, ebben az elsősorban a politikai történetírásra fókuszáló időszakban új gondolat volt a magyar történetírásban, a művelődéstörténet diszciplínájának egyik korabeli megközelítését jelentették.

A magyar nemzet története előmunkálatainak tekinthetjük Fraknói Vilmosnak egy másik korai munkáját is, az 1863-ban megjelent gimnáziumi tankönyvet Magyarország történetéről¹⁷ az ekkor mindössze húszéves szerző tollából. A 19. század utolsó harmadában a legelterjedtebb történelemtankönyv a tíz kiadást is megélt, Horváth Mihály által írt *A magyarok története* volt, amely egészen 1890-ig meghatározta a történelemtanítást.¹⁸ Úgy véljük, Fraknói eme – tendenciózus katolikuspártisága és protestánsellenessége miatt – nagy visszhangot kiváltott tankönyvének is Horváth Mihály kötetei adták az alapját a történelmi kérdések, csomópontok megválasztása és a tényanyag vonatkozásában. Horváth Mihály nyomán Fraknói is a dinasztikus periodizációt alkalmazta: a korszakhatárokat az uralkodóváltások jelölték ki,

¹⁵ ROTTLER, 1969. 1052, 1054.

¹⁶ Uo. 1056.

¹⁷ FRANKL Vilmos: *Magyarország története. Kath. gymnasiumok középszintűi számára*. Pfeifer Ferdinánd, Pesten, 1863. (2. javított kiadás: uo., 1864., harmadik változatlan kiadás: uo., 1865.) Az első kiadásban 1835-ig, I. Ferenc császár haláláig tárgyalja Magyarország történetét. A mű keletkezéstörténetére ld. ROTTLER, 1969. 1057.

¹⁸ Uo.

ezért a kora újkori részeknél is a Habsburg-uralkodóváltások tagolták a tankönyvet fejezetekre. Rottler Ferenc mutatott rá a tankönyv középkor-centrikusságára,¹⁹ melynek oka, úgy véljük, nyilvánvalóan az volt, hogy a szerző katolikusként ez iránt a felekezeti problémáktól még mentes, számára (ekkor még) egységesnek tekintett korszak iránt volt a legfogékonyabb. Ennek ellenére viszonylag visszafogottan írt a katolikus egyház szerepéről (osztjuk Rottler Ferenc véleményét, hogy óvakodott a polémiától), és általában tárgyilagos a hangneme, eltekintve néhány erősebb jelzőtől, melyek azonban a további munkáiban már nem találhatók meg. Ebben a tankönyvben, úgy látjuk, megmutatkoznak tehát azok az erények is, melyek majd *A magyar nemzet történetében* megtapasztalhatók.

Ugyanebben az időszakban formálódik elsősorban történeti publicisztikájában az álláspontja a Habsburg-kérdésről is, melynek a hagyományos „jó király, rossz tanácsadók” toposza lesz az alapja: ezzel alkot egységet aktuális politikai álláspontja is, ami szerint a hangsúlyt a Habsburgokkal való megegyezésre kell helyezni, mintsem az 1848–49-es forradalom és szabadságharc megtorlására.²⁰ Mindez kiegyezéspárti politikai nézeteinek is szerves részét képezte.

A kora újkor tekintetében Pázmány-kutatásait kell megemlíteni. A témaválasztás, úgy véljük, egyértelmű volt Fraknói nagyszombati évei, ott-tartózkodása, a papi hivatás választása és a történeti érdeklődés találkozásának eredményeképp. Első komoly történeti munkája, a háromkötetes *Pázmány Péter és kora*²¹ harmadik, szerkesztét, stílusát tekintve legkiforrottabb része 1872-ben jelent meg, melyet aztán közvetlenül *A magyar nemzet története* követett 1873-ban. A Pázmány-monográfia megírása igen nagy és érett áttekintőképességet követelt meg, mely feladatot a szerző sikeresen meg tudta oldani. A munka elvégzésével pedig egy magyar történeti szintézis megírásához is elsajátította a szükséges szakmai-módszertani ismereteket. A Pázmány-kötetek egyik „öröksége” történetírásában a jezsuiták iránti pozitív elfogultsága volt, amit a Rákóczi-kérdésben sem lehetett majd megkerülni. Ugyanakkor ennél is fontosabb: Fraknói Vilmosnak köszönheti a magyar történetírás, hogy ráirányította a figyelmet egy kortárs politikus, Bethlen Gábor (1580–1629) erdélyi fejedelem történeti szerepére is: bár a protestáns fejedelmet elítélte mint Pázmány ellenfelét, azonban kiváló politikusi képességeit, történeti érdemeit, nagyságát elismerte, európai formátumú uralkodónak tartotta.²² Bethlen erdélyi fejedelemségének nagyon

¹⁹ Uo. 1058. A tankönyv viharos korabeli fogadtatásáról, értékeléséről ld. uo. 1058–1059.

²⁰ Vö.: Uo. 1058–1061.

²¹ FRANKL Vilmos: *Pázmány Péter és kora*. 1–3. köt. Ráth Mór, Pest, 1868–1872.

²² Uo. 2. köt. 193. skk., különösen 253–266. Bethlen képességeiről pl.: „Bethlen hatalmas lelkének Erdély csekély működési tér volt. Nagyratörő szellemében hozzá méltó terv született”. Uo. 499. Bethlen jellemzésében annak európai nagyságáról: uo. 498.

sok politikai, hadtörténeti vonatkozását feltárta (több évtizedet kell majd várni egy hasonló gondolatmenet alapján elkészített Bethlen-tanulmányra, melyet majd Angyal Dávid ír meg).²³ Túlzás nélkül mondhatjuk, hogy Fraknói Vilmos oly mértékben foglalkozott érdemben és új források feltárásával ebben a Pázmány-monográfiában Bethlen Gábor uralkodásával, hogy egyúttal a 17. század első felének Erdélyéről is fontos áttekintést nyújtott és gyakorlatilag elkészített egy Bethlen Gábor-életrajzot is. A Pázmány-monográfia fontos vonása az is, hogy a katolikus főpapot politikusi mivoltában ábrázolta. Végül, de nem utolsósorban hangsúlyozni kell, hogy a monográfia nagy érdeme a hatalmas forrásfeltáró munka, amelyre épült.²⁴

Szalay László és Horváth Mihály nyomdokain

Ilyen előzmények után jelent meg a Szent István Társulatnál Frankl Vilmosnak *A magyar nemzet története* című háromkötetes összefoglalója,²⁵ benne a Rákóczi-szabadságharc történetével. R. Várkonyi Ágnes mutatott rá, hogy Fraknói „minden sora azt bizonyítja: alaposan ismeri Horváth történetírói munkásságát”, ám vele ellentétben romantikus történetírónak tartja a szerzőt.²⁶ Horváth Mihály hatásával egyetértünk, ez alól *A magyar nemzet története* sem jelent kivételt.²⁷ Úgy véljük azonban, hogy a Fraknói romantikus attitűdjére utaló értékelés erre a korai művére még nem érvényes, hanem majd csak a későbbiekre. Fraknói munkájában Horváth Mihály mellett, sőt nála is nagyobb súllyal inkább Szalay László munkásságára támaszkodott. A tartalmi egyezéseken kívül ezt az is alátámasztja, hogy Horváth Mihály munkája csak pár hónappal a sajátja előtt jelent meg, 1872-ben, ezért úgy véljük, hogy azt ugyan felhasználta, de alapvetően a korábbi összefoglaló, Szalay László munkája jelentette a kiindulópontot számára.

Az ifjú szerző áttekintésének több fontos kora újkori vonatkozása van, melyek saját koncepcióját is tartalmazzák. Egyik önálló gondolata, hogy az erdélyi fejedelmek sorában, Bocskai Istvántól (1557–1606) egészen II. Rákóczi Ferencig jelöli ki annak a politikának az időszakát, amely a Habsburgok ellen vívott fegyveres harcok történetét jelenti.²⁸ A számára mindvégig oly fontos vallási kérdést ennek sorában

²³ ANGYAL Dávid: *Bethlen Gábor életrajza*. Lampel Róbert (Wodianer F. és fiai), Budapest, [1899.]

²⁴ ROTTLER, 1969. 1074–1075.

²⁵ A mű keletkezésének története is feltárára vár, ez most jelen munkánk keretét szétfeszítené, azonban valószínűleg bizonyos a kiadónál is dolgozó, Fraknóit protezsáló Ipolyi Arnoldon keresztül kaphatta meg a feladatot.

²⁶ R. VÁRKONYI Ágnes: *A pozitivisták történetelmélete a mai magyar történetírásban I. A pozitivisták történetelmélete Európában és hazai értékelése 1830–1945*. Akadémiai, Budapest, 1973. 210.

²⁷ Itt HORVÁTH Mihály: *Magyarország történelme*. VI. köt. Heckenast Gusztáv, Pest, 1872. munkája jön szóba. (A továbbiakban: HORVÁTH, 1872.)

²⁸ FRANKL, 1873. 231.

a Rákóczi-szabadságharc tekintetében tartotta a legkevésbé jellemzőnek, mint írja: „II. Rákóczi Ferenc fölkelése az ezt megelőzőktől annyiban különbözött, hogy a valódi érdek nem volt legelső rúgója.”²⁹ A kora újkori magyar történelem ívét egyébként egészen a Habsburg I. Ferdinánd (1503–1564) magyar trónra jutásától (1527) a Rákóczi-szabadságharc végéig rajzolta meg. Távtatos értékelésének négy fontos eleme van. Az első, hogy a Habsburgokkal szemben I. Ferdinánd uralkodása óta bizalmatlan volt a magyar politika, sőt, eme politikának ez volt a legjellemzőbb vonulata. A másik, hogy ennek az volt az oka, hogy a magyarok a Habsburgoktól a nemzet alkotmányában – és erre Szalay Lászlót követve mutat rá – és egyéb kiváltásaikban sérelmet szenvedtek, mely sérelem – s ez a harmadik elem – Bocskai István, Bethlen Gábor, I. Rákóczi György (1593–1648) és Thököly Imre (1657–1705), s nem utolsósorban II. Rákóczi Ferenc felkelésének az okát jelentették. Végül negyediként megállapítja, hogy mindezen felkelések közös célja, a nemzet elszakítása az ausztriai háztól ugyan egyiküknek sem sikerült, de mégis megvolt az eredménye a harcnak: „Azonban lényeges hatásuk és érdemök az, hogy meghiúsították az ellenkező irányzatot: Magyarország nem lett az ausztriai ház tartományává”³⁰ – fogalmazott, azaz megmaradt az ország függetlensége és államisága.

Fraknoi Vilmos a Rákóczi-szabadságharc okait, előzményeit s teljes történetét gyakorlatilag a Szalay Lászlónak a korszakról megjelent kötetében³¹ leírtak alapján foglalta össze. Rendkívül tömör, azonban olvasmányos stílusa is Szalayt idézi. A politikai, diplomáciai és hadi eseményeket Szalay nyomán foglalja össze. Erdély történetéről egyébként – amit Szalay László a kötetben a magyarországi eseményekkel párhuzamosan, de azoktól mindvégig elkülönítve tárgyal – megfélemezik, egyedül Bottyán János (1643–1709) kuruc generális erdélyi sikereit említi meg,³² mint ahogyan Rákóczi erdélyi fejedelemségét is csak az említés szintjén találjuk meg a műben. A felkelés okai között a súlyos adóterhet és az idegen katonaság zsarnokoskodásait említi meg,³³ ahogyan ez Szalay Lászlónál is szerepelt. Rámutat a felkelők számának dinamikus növekedésére, arra – és ezt ugyancsak Szalay László nyomán emeli ki –, hogy az ekkor még a császári hadseregben szolgáló szatmári főispán, Károlyi Sándor (1669–1743) figyelmeztetését a felkelés terjedéséről és veszélyeiről 1703 legelején, valamint a megoldandó problémák égető mivoltát a Habsburgok nem vették komolyan, mert a közelgő francia (értsd: spanyol örökösödési) háborúval voltak elfoglalva, aminek többek között az lett a következménye, hogy a generális, miután

²⁹ Uo. 287.

³⁰ Uo. 264.

³¹ SZALAY László: *II. Rákóczi Ferencz bujdosása*. Lauffer Vilmos, Pest, 1864.

³² FRANKL, 1873. 250.

³³ Uo. 236.

nem hallgatták meg, átpártolt a felkelőkhöz.³⁴ Végigveszi a katonai eseményeket, s ezzel párhuzamosan vezeti végig a béketárgyalások menetét is, melyek kapcsán mindvégig hangsúlyozza, hogy a megegyezés kudarcának alapvető oka egészen a gyöngyösi értekezletektől (1704. március 18–29., augusztus 20-tól és szeptember 6.) a selmebányai tárgyalásokon (1704. október 17–20.) át a nagyszombati béketárgyalásokig (1705. október 27-től) az volt, hogy a Habsburgok nem voltak hajlandók ígéreteiket nemzetközi garanciákkal alátámasztani.³⁵ A vallási kérdésről szűkszavúan, visszafogottan, alig érezhető katolikus elfogultsággal nyilatkozik. Csak annyit ír, hogy a felkelés alatt a protestánsok, főleg a Felvidéken, számos templomot elfoglaltak. Ugyanakkor felidézi a szécsényi országgyűlés (1705) végzéseit, „miszerint oly helyeken, hol két templom van, a nagyobbikat azon felekezet használja, mely a lakosság többségét bírja kebelében. Egyébkint több rendelkezés állapított meg a három felekezet közötti egyesség [sic!] megszilárdítására, és ennek emlékére érem veretett” – teszi hozzá. A vallási kérdést az ónodi országgyűlésen (1707) kimondott vallásfelekezeti jogegyenlőség törvénybe iktatásával zárja, bár hozzáteszi, hogy ezt a kuruc állam „sajátságos módon kezdte alkalmazni, midőn a jezsuitákat az országból száműzte, amely határozat ellen több vármegye óvást nyújtott be Rákóczinak.”³⁶

Részletesen bemutatja a császári oldalról Pálffy János (1663–1751) generális és a kurucok oldaláról Károlyi Sándor tárgyalásait – immáron a Horváth Mihálynál annak említett, 1872-es kötetében olvasott tényanyag alapján.³⁷ A szatmári megegyezést, benne Károlyi Sándor és a vele egyetértő kuruc tábornokok – Bercsényi Miklós (1665–1725) főgenerális, Forgách Simon (1669–1729) tábornagy – szerepét Horváth Mihályhoz hasonlóan pozitívan, Rákóczi szerepét – akinek szerinte, miután a szabadságharc elbukott, egyetlen célja maradt, hogy Magyarországot a megkövetendő békébe belefoglalják³⁸ – viszont itt, a kötet végén, eltérően korábbi politikájától, negatívan értékeli (amire még kitérünk), valamint megjegyzi, hogy a megegyezést Bécsben is többen elleneztek.³⁹ A szatmári béke (1711) szerinte visszaállította a vallásügyi viszonyokat a Rákóczi fölkelését megelőző állapotba (ami a valóságban a Habsburg ellenreformáció legintenzívebb protestánsüldözését jelentette), amit a teljes kora újkort tárgyaló fejezetben pozitívan értékel.⁴⁰

³⁴ Uo. 237.

³⁵ Uo. 239, 244.

³⁶ Uo. 288.

³⁷ Úgy véljük, hogy Horváth Mihály vonatkozó kötete (HORVÁTH, 1872) akkor jelent meg, s férhetett hozzá Fraknói 1872-ben, amikor éppen a Rákóczi-szabadságharcot lezáró 1710-es eseményeket tárgyalta.

³⁸ FRANKL, 1873. 259.

³⁹ Uo. 253–258, 389.

⁴⁰ Uo. 389.

A fejedelmi portré

Fraknói Vilmos meglepően részletesen foglalkozik Rákóczi politikai és katonai szerepével, és ennek során alapvetően pozitív véleményt alkot róla, ami Szalay Lászlónál egyáltalán nem, s ily mértékben, mint nála, Horváth Mihálynál sem jellemző. A Rákóczi-szabadságharcra vonatkozó összefoglalásnak ez a vonulata, ami már-már egy Rákóczi-portréval ér fel, úgy véljük, munkájának egyik érdeme, hiszen kortársai nem írtak Rákóczi-életrajzot. Mindjárt azzal kezdi a felkelésről szóló fejezetet, hogy Rákóczinak „nemcsak politikai tevékenysége, hanem személyének rokonszenves tulajdonai és életpályájának részvétet keltő fordulatai által is, az újabb hazai történelem legfigyelemreméltóbb alakjai közé tartozik”.⁴¹ A fejedelem származását, gyermekéveit illetően kiemeli: gyermekkorát az határozta meg, hogy az ország legjelentősebb arisztokrata családjainak, a Zrínyieknek és a Rákócziaknak volt a sarja. Korai neveltetéséről és Kollonich Lipót (1631–1707) érsek szerepéről ugyan nem szól, valamint a csehországi neuhausi jezsuitákról⁴² is csak egyetlen mondatot ír – pedig katolikus pap lévén, elfogultságát: a jezsuitákhoz kapcsolódó szimpátiáját is bővebben kifejezésre juttathatta volna –, de ettől a fentebb említett gimnáziumi tankönyvét szélsőséges katolikussága miatt korábban ért heves támadásokból okulva tartózkodott: „Tanárainak sikerült lelkébe meleg vallásos szellemet önteni, mely sírjáig kísérté, és később száműzetésének szenvedéseit enyhítette; de Kollonics hő óhaját, hogy papi pályára lépjen, erős határozottsággal utasította vissza.” Elfogadja Horváth Mihály nyomán a teóriát, miszerint a főpap Rákócziból szerzetest akart neveltetni Csehországban, azonban szó sincs a jezsuiták érdemének túlzott kidomborításáról. A családi tragédiák: „anyai nagyatyjának, Zrínyi Péternek véres emléke, és mostoha-atyjának Thököly Imrének sorsa, visszariasztották [...] a merész eszmék felkarolásától. Sőt, hogy elhárítsa magától a bécsi udvar gyanakodását, 1697-ben Bécsbe tette át lakását, és ajánlatot tett magyarországi javainak Ausztriában fekvő hasonló értékű birtokkal való felcserélése iránt.”⁴³ Ily módon osztja Szalay László véleményét, mely szerint a politikától Rákóczi kezdetben mereven elzárkózott. Távol tartotta magát a 17. század végi parasztfelkelésektől, azonban hamarosan „Hazájának

⁴¹ Uo. 231.

⁴² Kollonich Lipótot bízta meg a kiskorú Rákóczi Ferenc hivatalos gyámja, I. Lipót (1640–1705) Habsburg császár és magyar király a Rákóczi-birtokok igazgatásával és Rákóczi neveltetésével, miután édesanyja, Zrínyi Ilona (1643–1707) a Thököly-felkelés utolsó erősségét, Munkács várát a császári katonaságnak feladni kényszerült 1688 januárjában, és gyermekei felügyeleti jogától megfosztották. Rákóczit Kollonich a csehországi neuhausi jezsuita kolostorba vitte tanulmányait folytatni.

⁴³ FRANKL, 1873. 232. Zrínyi Péter (1621–1671) hadvezér, költő, horvát bán. A Wesselényi-összeesküvésben való részvételéért elfogták, majd felségárulás vádjával kivégezték. Zrínyi Péter Zrínyi Ilona atyja, Rákóczi nagyapja volt.

szomorú állapota, s azon tapasztalás, mint gazdálkodnak az idegen hadak zsarnoki önkénnyel, mint maradnak a nemzet sérelmei orvosolatlanul, a nemzet jogosult kívánatai meghallgatás nélkül: élénk elégtelenséget költöttek benne, melyet a vele érintkező urak ápoltak és élesztettek” – a tisztánlátásban és abban, hogy a felkelés élére állt, elsősorban Bercsényi Miklós ungi főispán gyakorolt rá nagy befolyást.⁴⁴

Szalay László, majd Horváth Mihály nyomán Fraknói Vilmos is nagy hangsúlyt helyezett a francia diplomáciai eseményekre – már a szabadságharc kitörése előtti-ekre is. A francia diplomácia szerepének fontosságát Rákóczi önálló felismerésének tartja,⁴⁵ ez a kapcsolat lesz a diplomata Rákóczi külpolitikájának a fő csapása. Végül arra a következtetésre jut, hogy eme biztató diplomáciai kapcsolatok ellenére elsősorban mégiscsak személyes okok motiválták a felkelésre Rákóczit, hiszen csak ily módon tudott szökése és elítélése után a birtokaihoz hozzájutni, miután 1701-ben fej- és jószágvesztésre ítélik a Habsburgok. Emellett elismeri, hogy fontos szerepe volt annak is a politikai és katonai szerepvállalásban, hogy Rákóczi úgy ítélte meg: a francia háború a magyarországi Habsburg-ellenes fegyveres felkeléshez megteremtette az alapot.⁴⁶

A felkelésben Rákóczi mindvégig cselekvő hadvezérként, hadseregszervezőent, aktív politikusként, diplomataként jelenik meg Fraknói leírásában. Ez Horváth Mihály megközelítésével mutat rokonságot, de az ő véleményén túlmenően Fraknói rámutat Rákóczi önálló államszervező tevékenységének fontosságára is: a selmecebányai béketárgyalások alatt (1704. október) „a hadimunkálatokat intézte, és az elfoglalt országrészek kormányát vezette” Egerben – írja, mellyel rámutat arra, hogy itt egy újonnan szerveződő államról és annak kormányzásáról is van szó.⁴⁷ Rákóczi kiváló reálpolitikai képességeit, tisztánlátását emeli ki, amikor kifejti, hogy a fejedelemséget saját politikustársaival ellentétben nem osztotta a reményt és az optimizmust, ami az új császár, I. József (1676–1711) nyilatkozatai nyomán elterjedt, miszerint az uralkodóaváltás 1705-ben a megegyezést fogja elhozni.⁴⁸ „Nem vonta ugyan kétségbe az új uralkodó őszinteségét és szándékainak tisztaságát; de nem hitte, hogy képes legyen a mélyen meggyökerezett irányt, mely hazánk alkotmányára nézve ellenséges állást foglal el, teljesen megsemmisíteni; nem remélte, hogy a két lényeges föltétel, melytől a békekötést függővé tette: »Erdély függetlensége és a külhatalmak kezes-

⁴⁴ Uo. Ez idézet talán az, amelyik a leginkább rávilágít a reformkorban gyökerező, hazafias, de véleményünk szerint a kultikus látásmódtól mentes szemléletre és szóhasználatra, ami Fraknóinak ezt a munkáját végig jellemzi.

⁴⁵ Uo. 232–233.

⁴⁶ Uo. 236.

⁴⁷ Uo. 242.

⁴⁸ Uo.

sége« elfogadtassék. Végre még mindig bízott abban, hogy XIV. Lajos segítségével kivívhatja és biztosíthatja Magyarország függetlenségét” – foglalja össze politikai koncepcióját elsősorban a fejedelem emlékiratai alapján, s hozzáteszi: „Mindazáltal nem akart akként feltűnni, mintha, a kibékülésnek ő maga, s talán személyes érdekből, volna akadály.”⁴⁹ A franciákkal folytatott tárgyalások kudarcáról, Rákóczi emiatti kiábrándultságáról, melyeknek fontos szerepük volt a szabadságharc bukásában, Horváth Mihályt követve ír.⁵⁰ Ugyanakkor a felkelés utolsó szakaszában, amikor az erdélyi szuverenitásra és a nemzetközi garanciákra épített politikai elképzelések realitása végképp szertefoszlik, Rákóczi Ferenc továbbra is élénk diplomáciai tevékenységet folytat Fraknói interpretációja szerint.⁵¹ Historikus elődjektől eltérően nem nevez meg fordulópontot a szabadságharc menetében, de a bukáshoz vezető okokat 1710-re datálja, „amikor a hadi szerencse József király fegyvereinek kedvezett”, melynek következtében a romhányi csatavesztés (január 22.) bekövetkezett, valamint Rákóczinak több fontos hadvezére is elpártolt vagy elhagyta az országot és Lengyelországba menekült – Forgách Simont és Esterházy Antal (1676–1722) kuruc tábornagyot nevezi meg.⁵² Ily módon a szabadságharc bukásának okát elsősorban a katonai vonatkozású eseményekben – csatavesztés, a kuruc hadvezetés egységének szétesése – véli felfedezni.

Fraknói Vilmos reformkori elődjeihez, Szalay Lászlóhoz és Horváth Mihályhoz képest, akik mindvégig elzárkózását hangsúlyozták a külföldi hatalmak által biztosított garanciák nélküli megegyezéstől a Habsburgokkal, új szerepben tüntette fel II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelmet a szatmári megegyezéshez vezető események tekintetében – a források közül elsősorban a Rákóczi-emlékiratokban olvasottak sajátos, újszerű értelmezése okán. Eszerint Károlyi Sándor a fejedelem tudtával veszi fel a kapcsolatot az öt fegyverszüneti ajánlattal felkereső Pálffyval. Tárgyalásaik után, 1711. január közepén Rákóczi és Károlyi vajai találkozásán kifejtji a fejedelem, hogy csak a szövetkezett rendek beleegyezésével óhajt továbbtárgyalni, és ha kell, hajlandó lemondani fejedelmi címéről és elhagyni az országot, ha a rendek a megegyezés mellett döntenek.⁵³ Ezek után „Rákóczi február 3-án elküldötte a királyhoz intézett levelét, melyben alázatteljes hangon kér kegyelmet a maga és párthívei számára” – állítja Fraknói. Azonban ezen a ponton mintegy „megcsavarja” az eseményeket, amikor azt írja, hogy mielőtt a válasz megérkezett volna a levélre, Rákóczi megváltoztatta szándékát: „s arra határozta el magát, hogy még egy kísérletet teend

⁴⁹ Uo. 243.

⁵⁰ Uo. 246–249.

⁵¹ Uo. 250.

⁵² Uo. 253.

⁵³ Uo. 253–254.

a külsegély kieszközlésére. E végből Lengyelországba utazott, hol Lemberg közelében remélte Péter cárt találni. Távolléte idejére Károlyi Sándort nevezte ki helynökévé.⁵⁴ Ily módon tehát Rákóczit is megegyezéspártinak (Fraknói szóhasználatában: kiegyezés pártinak) tekinti, amit azzal bizonyít, hogy a fejedelem kinyilvánította behódolási szándékát a Habsburgoknak. Az ellentmondást, hogy végül mégsem egyezett meg a velük, úgy oldja föl, hogy kifejti: Rákóczi szándékát hirtelen ötlettől vezérelve megváltoztatta és újabb diplomáciai lépésekbe kezdett. Mindennek realitását azzal támasztja alá, hogy megállapítja: a békefeltételekkel amúgy a kuruc hadvezetés – élükön Bercsényivel – sem volt elégedett, ezért a „fejedelem eltiltotta Károlyit a Pálffyval való további érintkezéstől, és meghagyta neki, hogy a magyar- s erdélyországi rendeknek április 27-ére hirdessen gyűlést, hogy ott a béke ügyében határozzanak”.⁵⁵ Károlyi azonban „nem akarván magára vállalni a felelősség terhét, ha elmulasztja fölhasználni az egész országra nézve előnyös béke megkötésére kínálkozó végső alkalmat”, megköti a fegyverszünetet, lebonyolítja a fegyverletételt, majd véghez viszi a béke megkötését, amit Rákóczi Fraknói szerint „nagy haraggal” fogadott. Károlyit illetéktelenséggel vádolta meg, a rendeknek szemrehányást tett, Pálffy ígéreteit pedig csalárdnak minősítette.⁵⁶ Ily módon tehát a megegyezést szerinte a felkelők – Rákóczi kivételével, aki menetközben meggondolta magát – mindannyian hön óhajtották. A szatmári békekötést mindezek után észszerűnek és eredményesnek tartja – következésképp Rákóczi véleményét észszerűtlennek –, mely béke Fraknói értékelése szerint „az állami önállóság, az alkotmányos szabadság biztosítása, s ezáltal a nemzet jövőjének megmentése” érdekében létrehozott egyezség volt.⁵⁷

Személyes viszonyulás

A politikai eseményeken keresztül áttűnő Rákóczi-kép mellett Fraknói Vilmos az emigrációval kapcsolatosan fogalmazta meg személyes viszonyulását Rákóczihoz, amit elsősorban Mikes Kelemen *Törökországi levelekjére* alapozott. Ez a hozzáállás meglepően eltér a fenti kritikus viszonyulástól. Hosszasan és nagy szimpátiával írt a száműzetésbe kényszerült, mélyen vallásos katolikus főúrról: a Napkirály udvarában „Rákóczi szerény és nemes föllépése, magas műveltsége és szeretetreméltó tulaj-

⁵⁴ Uo. 254. – I. (Nagy) Péter (1672–1725) orosz cárról van szó, aki 1705-ben támogatta Rákóczi esetleges lengyelországi királlyá választását, s akivel Rákóczi 1710-ben újabb diplomáciai kapcsolatfelvétellel próbálkozott.

⁵⁵ Uo. 255.

⁵⁶ Uo. 256.

⁵⁷ Uo. 265.

donai [értsd: tulajdonságai] által köztiszteletet vívott ki. [...] Az agg király kiváló rokonszenvet tanúsított iránta, és sokat társalgott vele. Rákóczi az év legnagyobb részét a király környezetében töltötte, részt vón a vadászatokban és udvari mulatságokban” – írja,⁵⁸ azonban a hangsúlyt a Mikes-levelek, az *Emlékiratok* és Rákóczi *Confessio peccatoris*ának nyomán buzgó vallásos elmélkedéseire teszi: „Rákóczi lelkében, ki mindig megőrizte tiszta erkölcsiségét és buzgó vallásosságát, mely száműzetésében mind nagyobb uralmat nyert lelke fölött [...] Már XIV. Lajos életében többször visszavonult ő a kamalduli szerzetesek grosbois-i híres zárdájába, hol gyakran több hetet töltött, távol a világ zajától, buzgó imák és ájtatos elmélkedések között. 1715. vége felé úgyszólván állandó lakást vett a zárdát környező kis házak egyikében. Kevés szolgát tartott, nem fogadott látogatásokat, maga is ritkán ment Párisba, s a legnagyobb egyszerűségben élt. Éjjel-nappal megjelent a szerzetesek imáin, részt vett vallási gyakorlataikban, és hetenkint egyszer vagy kétszer szigorú böjtöt tartott. Szórakozást egyedül a kertészkedésben, és emlékiratainak s önéletírásának kidolgozásában keresett.”⁵⁹

Végül a szabadságharc témakörét egyben Rákóczi életútjának utolsó, törökországi emigrációs éveivel szintén Mikes Kelemen *Törökországi levelekje* alapján zárja le. Egy politikailag még ekkor is aktív (sorra veszi diplomáciai próbálkozásait), minduntalan új utakat kereső, hazájába visszatérni szándékozó, mélyen vallásos, ám emberileg magába forduló, keserű emigráns alakját tárja olvasói elé.⁶⁰

Összegzésképp, Fraknoi Vilmos eme korai, 1873-ban kiadott munkájában a Rákóczi-szabadságharcról és Rákóczi alakjáról – nagy teret szentelve a katolikus fejedelem emigrációjának – jórészt Szalay László és Horváth Mihály munkái, továbbá Rákóczi emlékiratai, a *Vallomások* és Mikes Kelemen *Törökországi levelek* című műve alapján egy rövid, a politika-, diplomácia- és hadtörténet eseményeire koncentráló, kiegyensúlyozott, a reformkor szemléletét megidéző, de annak pátoszától tartózkodó összefoglalást adott. Elsősorban történetíró elődjeinek a megállapításai köszönnek vissza a harmincöt oldalas összefoglalóban, azonban mivel ez tartalmazta Rákóczi emigrációjának történetét is, történészelődjéinél összetettebb, sőt náluk elfogultabb, saját szimpátiáját kifejező értékelést adott. Bár az emigráns fejedelemről annak elmélyült vallásossága miatt pozitívan, meleg szavakkal emlékezik meg, nem véltük felfedezni munkájában a romantika vagy a Rákóczi-kultusz három évtized múlva jelentkező túlzó jegyeit. Ugyanez a mértékletesség tapasztalható a történetíró Fraknoinál a szabadságharc vallási kérdéseinek tárgyalásakor, a Habsburgok megíté-

⁵⁸ Uo. 259.

⁵⁹ Uo. 260.

⁶⁰ Vö.: uo. 261.

lésében vagy a jezsuiták szerepének említésekor. Bár ebben az 1870-es évek elején írt munkájában kiegyezéspárti, aktuális politikai felfogása érződik a fegyverszüneti tárgyalások és a szatmári békekötés kapcsán is, azonban egyéb, a Rákóczi-szabadságharc történéseit vizsgáló leírásaiban ekkor még mindvégig az események tárgyszerű elbeszélését tapasztaljuk, hiszen itt még egy tudományos mű megalkotójaként, historikusként viszonyult mind az eseményekhez, mind II. Rákóczi Ferenc személyéhez. Ez a viszonyulás három évtized múlva, II. Rákóczi Ferenc politikai kultuszának egyik kiemelkedő időszakában, 1903-ban a nevével fémjelzett szabadságharc kezdetének 200. évfordulós, katolikus körben rendezett ünnepségén elmondott beszédben nem mutatható ki. A historikus ugyanis ekkor átadta helyét a Rákóczi személyét széles körben övező rajongásnak, ami a kultikus beállítódás része, s amely a történeti hűséget ekkorra már egyáltalán nem tekintette mérvadónak.